

МІНІСТЕРСТВО КУЛЬТУРИ УКРАЇНИ
НАЦІОНАЛЬНА ПАРЛАМЕНТСЬКА БІБЛІОТЕКА УКРАЇНИ
ІНФОРМАЦІЙНИЙ ЦЕНТР З ПИТАНЬ КУЛЬТУРИ ТА МИСТЕЦТВА

ДЗК

Випуск 8/4

2016 р.

**ДЕКОМУНІЗАЦІЯ ЯК ІНСТРУМЕНТ ФОРМУВАННЯ НАЦІОНАЛЬНОЇ
ПОЛІТИКИ ПАМ'ЯТІ ТА ПЕРЕОСМИСЛЕННЯ РОЛІ МИСТЕЦТВА
РАДЯНСЬКОЇ ДОБИ**

*(оглядова довідка за матеріалами преси, Інтернету та
неопублікованими документами за 2015–2016 рр.)*

Історична пам'ять є невід'ємною складовою національної ідентичності. Усвідомлення спільності історичної долі нарівні з мовою і культурними традиціями об'єднує індивідумів, окремі соціальні групи в нації, наділяє її членів почуттям духовної спорідненості [1].

Тимчасом в умовах інформаційної глобалізації історична пам'ять стає одним з елементів механізму захисту нації, а її стан корелюється з моральною відповідальністю перед суспільством політичної та творчої еліти. Адже управління історичною пам'яттю є потужним засобом впливу на масову свідомість і водночас джерелом творення соціально згуртованої держави, фундаментом її стабільності [2].

Аналізуючи проблему історичної пам'яті та її роль у процесі національної консолідації, варто враховувати і те, що політичний контекст національної пам'яті не є лише контекстом внутрішньополітичної боротьби, він поширюється на міждержавні відносини [3].

Попередній період показав, що відмова від засудження комуністичного минулого призводить до його реабілітації. Наша країна прожила величезний період часу з комуністичними ідеями, котрі, як свідчить історія, призвели до масової загибелі українців і незліченних моральних втрат. Наразі ми стали свідками трагічних подій в країні через зухвалу агресію сусідньої держави, а тому ніхто не може заперечувати певний зв'язок між нашим тоталітарним минулим і буремним сьогоднішнім. «Без того, щоб засудити практики тоталітарного минулого, ми не можемо бути впевнені в тому, що вони не повернуться до нас в майбутньому», – переконаний директор Українського інституту національної пам'яті В. В'ятрович [4; 5].

Як і більшість мешканців колишнього СРСР, громадяни України переживають нелегкі часи, в тому числі через різкий формаційний злам. Це стосується політичних, економічних і культурних аспектів життя. Як наслідок – наше історичне минуле часто стає чинником суспільної напруги, а сучасне українське суспільство є вкрай неконсолідованим, що можна простежувати на всіх рівнях суспільного життя – на рівні політичних еліт, домінуванні регіональної ідентичності над ідентичністю загальнонаціональною, сучасної мовної політики та національної ідентичності загалом.

Національну роз'єднаність можна пояснити й тим, що наша батьківщина отримала у спадок багато проблем, які ускладнюють досягнення національної консолідації. Зокрема, це історичний розвиток регіонів України у складі різних країн, етнокультурна та мовна фрагментованість, конфесійна гетерогенність, значні економічні та культурні розбіжності між Сходом і Заходом, слабкість соціальних інститутів тощо. Саме тому дуже важливим на сьогоднішній день є пошук інтегративних та консолідуючих ідей, попередження виникнення нових ліній «розколів» та протистоянь [1].

Звісно, минуле потрібно знати, поважати й пам'ятати, але воно не повинно заважати сьогоденню та майбутньому.

Поступово Україна розлучається зі своїм комуністичним минулим. Остаточний удар було завдано Революцією Гідності, потім пішов вал знесення пам'ятників Леніну та іншим більшовицьким вождям. Проте справжнім результатом декомунізації має стати злам радянської ментальності що, своєю чергою, можливо тільки за умови чіткої інформаційної та культурної політики нашої влади.

Важливим кроком на шляху до звільнення України від тоталітарного минулого стало юридичне оформлення фактичної декомунізації – прийняття Верховною Радою 9 квітня 2015 року пакета законів про декомунізацію, розробленого Українським інститутом національної пам'яті.

Щоправда, на думку сучасників, поставити крапку в цьому питанні наша держава мала давно, одразу після набуття нею незалежності – натомість Україна протягом 20-ти років тягнула за собою цей «комуністичний шлейф».

Прийняття вищезазначеного пакета декомунізаційних законів не є чимось новим у світі. Тією чи іншою мірою подібні кроки в юридичній площині було зроблено в країнах Східної Європи. Так, заборона на символи комунізму діє в Угорщині, Молдові, Латвії, Грузії, Литві, Польщі, Чехії, Естонії.

В Україні було взято за основу ті закони, які вже пройшли експертизу в міжнародних організаціях. Розробники законодавства орієнтувалися зокрема на сусідні держави, які пройшли процес заборони об'єднань за принципами комуністичної ідеології і де було завершено процеси демократичних революцій –

Польщу, Чехію, прибалтійські країни. Таким чином, декомунізація України набуває не тільки внутрішній, але й міжнародний характер [4].

Між тим, уже давно назріло публічне обговорення проблем, пов'язаних з реалізацією декомунізаційних законів в Україні та переосмислення її історичного минулого. Так, 23 травня 2016 року в приміщенні Києво-Могилянської академії відбувся форум, присвячений процесу декомунізації – як на законодавчому рівні, так і на практиці. На ньому також було піднято вельми актуальну тему українського «синдрому колонії».

Під час заходу зі своїми промовами виступали экс-міністр освіти і науки України, професор С. Квіт, голова Українського інституту національної пам'яті В. В'ятрович, народний депутат України від фракції «Народний фронт» А. Левус.

Останній, приміром, докладно розповів про нові законодавчі кроки в напрямі протидії нашої держави експансії чужих духовно-культурних цінностей. Власне така інформаційна кампанія передувала військовій агресії Росії проти України. Народний депутат підкреслив, що без грамотної протидії інформаційному наступу на Україну перемога в цій «гібридній війні» буде неможливою. Тому в рамках протидії інформаційній та культурній російській експансії, було підготовлено законопроект № 4511 «Про особливий статус релігійних організацій, керівні центри яких знаходяться в державі, визнаній Верховною Радою України державою-агресором». Документ покликаний встановити певні рамки діяльності такої конфесійної структури як Руська Православна Церква Московського Патріархату. Адже, за словами А. Левуса, ні для кого не секрет, що священнослужителі цієї церкви досить часто вдаються до пропаганди «русского мира» серед своїх прихожан.

«Декомунізація – перший крок для звільнення України» – цими словами звернувся до учасників Форуму В. В'ятрович. Багато уваги в своїй доповіді він приділив розкриттю сутнісного значення цього процесу для української нації. Адже «Російська весна» була б неможлива без носіїв радянської ментальності. Іншими словами, анексія Криму та окупація східних територій Донецької і Луганської областей не стала б реальністю без українських громадян-колабораціоністів, які продовжували вважати себе «радянськими людьми».

Голова Українського інституту національної пам'яті наголосив, що до 2004 року не було жодної ініціативи, спрямованої на подолання тоталітарного минулого України, хіба що діяльність велася на громадському рівні. За відсутності ефективної політики в даному питанні наші громадяни голосували за про-російські політичні сили, вимагали особливих прав для російської мови, ототожнювали себе з російською культурою – як таке в нашій державі допустили?

На це питання спробував дати відповідь тележурналіст Р. Мартишук. Порівнюючи ситуацію в Україні з адептами радянської ментальності в Естонії, він зазначив, що в цій балтійській країні було здійснено ефективну й своєчасну політику деколонізації. В далекому 1992-му новообраний естонський парламент об'єднався навколо національної ідеї та, маючи повну підтримку населення, здійснив успішну люстрацію, декомунізацію і деокупацію в усіх ключових ланках держави. Тепер Естонія є членом Європейського союзу і НАТО, вона займає 42 місце в світі за показником ВВП на душу населення [6].

Отже, початок декомунізації в Україні вимагає уважного осмислення того, як проходили аналогічні процеси в країнах Східної Європи. Чи був успішним цей досвід? І що потрібно врахувати Україні?

Наприклад, Латвія пройшла свій шлях до декомунізації, а зараз бореться за те, щоб національні меншини ототожнювали себе з країною, а не зі своїми етнічними групами. Про це розповів професор історії з Латвії Еріксен Екабсонс під час відкритої лекції в Національній бібліотеці України імені В. І. Вернадського на тему «Україна–Латвія: спільне і відмінне». Зокрема він порівняв шлях до незалежності й декомунізації двох країн.

За його словами, росіяни є найчисельнішою спільнотою в Латвії, вони мають можливість публічного висловлення своєї думки, а також доступ до перегляду російськомовних каналів телебачення, що є яскравим показником розвитку демократії в країні.

Одним із важливих кроків до декомунізації історик також назвав повалення пам'ятників радянським окупантам і зміну назв вулиць або інших закладів, які носили радянський характер. Але в Латвії це було легко зробити, оскільки всі вулиці мали свої «докомуністичні» назви [7].

Досвід Польщі є красномовним та ілюстративним для України з кількох причин. Поляки – найближчі європейські сусіди, географічно й політично це своєрідна адаптивна зона для українців, своєрідний медіатор у євроінтеграційному дрейфі. Польща теж зазнала радянського впливу, зокрема, на етапі сучасного становлення великих міст – сталінські забудови властиві Варшаві чи Кракову так само, як Києву чи Вінниці. Тож декомунізація у поляків була динамічно-напруженою, однак не травматичною.

Сьогодні в Польщі дедалі більше традиційні історичні атракції, пам'ятки культури й архітектури поступаються популярністю новочасним ініціативам. Для великих польських міст нормальною є ситуація, коли стріт-арт від футбольних фанатів, субкультур чи професійних художників існує поряд із модерною архітектурою, а раніше занедбані радянські парки відпочинку та розваг стають музеями просто неба.

Численні артефакти після декомунізації саме в такий спосіб і вдалося зберегти – пам'ятники воїнам-визволителям, леніни, меморіали та фрагменти соціалістичного минулого перетворилися на експонати в замських парках, нагадуючи про уроки історії [8].

В Угорщині також існує подібний музей – у Будапешті в будівлі колишнього Управління державної безпеки, що на проспекті Андраші, розташовується музей, присвячений трагічним періодам тоталітарної історії країни, під назвою «Будинок терору».

Крім того, з 1993 року в місцевому парку «Мементо» функціонує музей під відкритим небом, основу якого складає зібрання скульптур соціалістичного періоду [9].

До речі, в 2015 році з ініціативою про створення в столиці музею тоталітаризму, де можна буде побачити демонтовані в рамках декомунізації пам'ятники радянської епохи, виступило Міністерство культури України. Його відкриття заплановано на 2017 рік. За інформацією голови Українського інституту національної пам'яті В. В'ятровича, експозиція знаходитиметься на території Національного комплексу «Експоцентр України». Інститут національної пам'яті та київська влада розглядають музей як загальнонаціональний, де виставлятимуться пам'ятники радянської епохи з усієї України.

Також в організаторів музею є прагнення задіяти фонди колишнього музею В. І. Леніна, які тимчасово зберігаються в Українському домі, та партійні видання бібліотеки ЦК Компартії України, які знаходяться в Адміністрації Президента.

Крім того, в музеї проводитиметься інформаційно-просвітницька робота з використанням досвіду інших країн Східної Європи. Зокрема досвіду створення антитоталітарних парків у Берліні й Будапешті. Демонтовані в Києві пам'ятники радянського періоду зараз тимчасово перебувають на майданчиках Інституту авіації та аеропорту «Жуляни». Передбачається, що музей може стати досить привабливим для українських та іноземних туристів [10].

Повертаючись до питання про те, як саме проходили декомунізаційні процеси в країнах Центральної та Східної Європи, слід зазначити, що більшість людей, які виростили в цих країнах, не розуміють навіть суті питання: слово «декомунізація» вони сприймають як процес відсторонення від посад на держслужбі людей, які запламували себе співпрацею зі спецслужбами режиму, що існував до 1989 року. Загалом, цей процес там більш відомий під назвою «люстрація», введеним в Чехословаччині для того, щоб уникнути політично некоректного терміна «чистка».

Те, що розуміють під «декомунізацією» у нас, – перейменування вулиць, знесення пам'ятників, демонтаж мозаїк і тому подібні перетворення публічного

простору – в Східній Європі не регулювалося, як правило, ніяким спеціальним законом.

У Румунії, Болгарії, Польщі, балканських країнах, Угорщині все це відбувалося на підйомі масових антикомуністичних настроїв у 1989–1993 роках, робилося силами місцевих громад і не потребувало спеціального законодавчого регулювання. На відміну від України, у місцевої влади не було зобов'язань відзвітувати перед вищим начальством про кількість, приміром, перейменованих бульварів.

Власне, в нашій країні в той самий час проходили ті ж самі процеси – просто охопили вони не всю країну, а лише Захід, Центр і столицю. Примусових «декомунізаційних десантів» не було.

Примітний також приклад Хорватії, де під час війни з Сербією публічний простір у містах масово й спонтанно – без законодавчої складової – «декомунізувався»: перейменовували вулиці, зносили пам'ятники. Втім, до цих пір в Загребі, наприклад, є площа ім. Тіто.

На відміну від балтійських країн і України, хорвати не заборонили комуністичну символіку – заборонено тільки фашистську. Нічого схожого на наше цензурування книг і творів мистецтва (згадати хоча б гучну заборону книги С. Жадана через серп і молот на обкладинці) немає в більшості країн Східної Європи.

Ще однією суттєвою відмінністю є те, що в усіх країнах, де є структури, подібні нашому Інституту національної пам'яті, – Чехія, Словаччина, Литва, Естонія, Румунія – вони не мають статусу органу державної влади. Зазвичай це громадські організації, які займаються розкриттям архівів і політичних справ. Хоча, заради справедливості, слід відмітити, що в їхніх діях часто прослідковується політична заангажованість.

Є і виключення: в 2010–2012 роках авторитарний проросійський уряд Віктора Орбана в Угорщині виступив з ініціативою, що нагадує нинішні декомунізаційні процеси в Україні: урядовий комітет видав список історичних осіб, які підлягають видаленню з публічних просторів.

Як і в нашому випадку, список було складено поспіхом, без необхідних консультацій. Внаслідок недбалості його складачів там опинилися діячі, які не повинні були б там бути, а деякі яскраві представники старого режиму, навпаки – під заборону не потрапили. Результат змішаний: наприклад, тепер в Будапешті не залишилося жодного пам'ятника відомому угорському філософу-марксисту Дьйордю Лукачу, але пам'ятник поетові-анархісту Аттілі Йожефу і вулицю, названу в його честь, громадськість все ж відстояла [11].

Відомо, що намагання швидкими темпами вибудувати актуальну лінію історії, яка б заперечувала попередній історичний канон і водночас заохочувала

до нової «правдивої» історичної традиції, є характерним для суспільств постімперського або пострадянського періоду. Та, на жаль, деконструкція попередніх усталених підходів і міфів спонукає до появи нових, а їхнє актуалізування є нічим іншим, як елементами історичної політики [3].

Дослідники, які застерігають щодо небезпеки використання історії з політичною метою, стверджують, що в суспільстві можуть паралельно співіснувати два види пам'яті – соціальна (комунікативна) та культурна. Соціальна пам'ять твориться через щоденний неформальний контакт та обмін інформацією між різноманітними групами, тоді як культурна є радше продуктом нормативної діяльності держави. Дуже часто між різними політичними течіями та угрупованнями точиться запекла боротьба за володіння саме цим ресурсом для здійснення своєї політики пам'яті. За умов, коли демократичні інститути в державі функціонують недосконало, часто можна спостерігати «проштовхування» правлячою політичною силою «історичних законів», на які не завжди існує однозначний погляд в суспільстві. Тому й потрібні експерти-інтелектуали, які гідно змогли б провести інвентаризацію нашого радянського минулого [3; 5].

Відомий реформатор з Естонії, фахівець з розвитку креативного сектора економіки, експерт Європейської комісії Рагнар Сііл стверджує, що на дерадянізацію і декомунізацію іноді скеровують забагато зусиль, особливо якщо говорити про архітектуру. Він як сучасна молода людина, яка не жила за СРСР у дорослому віці, вважає, що знімати червону зірку з величного будинку сталінського періоду – це наче переписувати історію, яка може охоплювати різні періоди: античність, середньовіччя, соціалізм. На його погляд, треба намагатися скласти ці історичні шари разом так, щоб це мало сенс. Естонський реформатор вважає, що не треба боротися з привидами – якщо якась річ репрезентує час, вона має лишитися. Рагнар Сііл особисто показує радянські пам'ятки своїм гостям, а потім веде їх у якийсь креативний кластер, щоб ті могли переконатися наочно, як далеко естонці відійшли від радянського минулого. Багатьох це мотивує [12].

Всі ми – діти свого часу, і якщо говорити про нинішнє покоління українців, то сміливо можна сказати, що більшість його представників вийшла з радянського минулого. Але так сталося, що 8 грудня 2013 року хвилі революційного Майдану знесли пам'ятник Леніну в центрі Києва. Ця подія поклала початок дискусії про те, що поставити на його місці та чи потрібно щось ставити взагалі.

Протягом століть пам'ятники зводилися для того, щоб нагадувати суспільству й майбутнім поколінням про лідерів і минулі події. Сьогодні функцією пам'яті успішно заволодів Інтернет, радикально змінивши саму природу

пам'яті. Але політики й досі намагаються експлуатувати цей потенціал, аби культивувати певні явища чи маніпулювати нашою пам'яттю.

А проте, після Майдану в українців з'явилася можливість брати участь у громадській дискусії про нові пам'ятники та прислухатися до думок різних людей замість того, щоб беззаперечно приймати рішення влади.

Отже, з моменту повалення пам'ятника комуністичному вождю стояв спорожнілий постамент на столичному бульварі, відкритий для стихійних написів та народних інтервенцій: у лютому 2014 року його ненадовго прикрасив золотий унітаз, а 2016-го там встановили фігуру Діви Марії. Патроном цього жесту виявилася галерея «32 Vozdvizhenka Art House» з проектом «Захоплення. Ситуація»; його учасниця – Яна Бачинська – в описі своєї інтервенції під назвою «Сходження Мрії» зазначила, що вже три роки народ чекає на новий монумент, а влада ніяк не спроможеться його звести. На думку автора проекту, вибір між Д. Галицьким та С. Бандерою є надто важким, тож гідним рішенням у цій ситуації стане Божа Матір, «яка задасть новий вектор духовного життя». Натомість дозволу на встановлення цієї роботи не було. Але, що насправді важливо, заміна одних ідолів іншими стоїть на порядку денному не тільки чиновників-декомунізаторів, але й звичайних городян.

На цьому тлі тимчасова робота мексиканської художниці Синтії Гутьєррес «Населяючи тіні», інстальована платформою культурних ініціатив «Ізоляція», виявилася своєрідним лакмусовим папірцем: бурхлива реакція людей з мистецького середовища показала, що проблемним у цьому випадку є не лише питання монументалізації пам'яті, але й методологічне питання: як розглядати мистецтво в публічному просторі.

Синтія Гутьєррес обрала спосіб деконструкції для створення моменту споглядання історії з усією її неоднозначністю. Вона запропонувала кожному перехожому здійснити сходження нагору; затриматися на майданчику, що його протягом шістдесяти семи років посідала фігура Леніна; подивитися на Бессарабську площу; зробити селфі; а також подумати про те, хто й чому може це місце зайняти. Таким включенням, коли глядач буквально стає частиною скульптурної композиції, художниця акцентує причетність окремої людини до конструювання історії.

Роботу «Населяючи тіні» складено з металевих елементів звичайних будівельних риштувань: вона виростає величезною конструкцією, що утворює сходи з тилової та фронтальної сторін. Уся споруда прозора, але можна чітко побачити, що її форма нагадує піраміди Мексики, або Зіккурат – старовинні монументальні споруди, що були зразками для тоталітарної естетики вже в ХХ столітті. Сходження на такий зіккурат (вавилонське слово на позначення «вершини») має символічне значення, оскільки показує не просто вищу позицію то-

го, хто його здійснив, а й особливий статус персони як наближеної до бога, або того, хто бога замінив – як це фактично сталося в СРСР, де культ вождя захоплював ледь не сакральне поклоніння лідеру.

Одна людина легко підніметься нагору з цікавості до «краєвиду»; друга – страхатиметься місця, на якому під час Другої світової війни була шибениця; а третя, під дією висоти п'єдесталу, почне уявляти себе лідером, героєм чи вершителем майбуття, підтверджуючи думку про те, що індивід швидко переймає соціальні ролі, коли опиняється у відповідній ситуації. Таких варіантів та комбінацій може бути безліч, із якої, власне, й складається суспільство. Тож актом долучення будь-кого та актом примноження окремих досвідів, із яких і виросла сама робота та її зміст, художниця розбиває монолітний образ «історії», «героя» та «ідентичності» на низку складників. Ця проста розбірна конструкція набуває символічного значення, показуючи можливість такого ж «розбірного» підходу до минулого, тінь якого не така й однозначна.

Утім, така нехитра та змістовна ідея викликала обурення деяких представників мистецьких кіл. Серед аргументів були зазначені зокрема такі: конструкція не корелює з будівлею ринку; вона візуально некрасива й, виглядаючи як звичайні риштування, «не додає до пейзажу міста», а також підкреслює навколишній занепад; вона ніяк не визначає попередню присутність Леніна та історію останніх років; вона не прочитується мешканцями міста і як мистецтво в публічному просторі має нульовий резонанс; вона не популяризує сучасне мистецтво та відлякує тих, хто лише починає ним цікавитися та інші [13–15].

На погляд К. Філюк, куратора проекту «Суспільна угода», в рамках якого й було представлено тимчасову художню інтервенцію Синтії Гутьєррес «Населяючи Тіні», така реакція сигналізує не про нерозуміння чи не-зчитування роботи, а радше про брак інструментів аналізу мистецтва в публічному просторі, яке, до речі, має окрему позицію серед мистецтвознавчих дисциплін. Автор називає головні фактори, які варто врахувати для деконструкції змістів тієї чи іншої роботи в міському середовищі: темпоральність; специфіка місця; патронаж. Вона також підкреслила, що не можна читати цю роботу буквально, тому що тут необхідно було підкреслити саме тимчасовість, відкритість до різних варіантів – із цим добре справляються будівельні риштування, які завжди зводять, щоби побудувати щось нове. А оскільки консенсусу щодо того, що там має зрештою з'явитися, немає, було вирішено зупинитися на цьому підготовчому етапі й запропонувати всім охочим підключитися до процесу обговорення. «Найважливішим є активація конструкції людьми, їхній рух, їхні почуття. Сходи – тільки інструмент, а не самоцінний об'єкт-твір мистецтва», – зауважила куратор проекту [16].

Примітно, що такі тимчасові мистецькі проекти в публічному просторі набули популярності в США в кінці 80-х – початку 90-х. У мистецтвознавчій критиці того часу аргументувалася важливість тимчасових мистецьких проєктів. Так, будь-яка постійна робота репрезентує певні рішення, або навіть інтереси конкретної людини, групи людей, політичної чи комерційної сили. Натомість тимчасова робота більше відкрита для експерименту; один і той самий простір може бути тлом для створення багатьох робіт, кожна з яких адресує різні проблеми до різних глядачів, різних контекстів. І правда, якщо ми з таким мистецтвом вживаємо термін «публічний», хіба не варто замислитися над тим, хто є публікою?

Проєкт «Населяючи тіні» тривав до 14 липня поточного року. Розмова з мешканцями міста, що її провадила художниця, не привела до єдиної інтерпретації особистості «нового героя». І справді, може з героями нам слід почекати?

А вже незабаром буде ухвалено рішення щодо майбутнього постійного монумента. З огляду на активну декомунізацію та деякі поспішні рішення в цьому напрямі, наприклад намагання замінити одних ідолів на інших, прийнявши нібито «правильний» варіант історії, робота мексиканської художниці Синтії Гутьєррес постає такою собі лабораторією споглядання: неприємного минулого, себе, одне одного.

Цікаво, що така тимчасова робота резонує із самою історією розвитку публічного мистецтва, оскільки експериментальне мистецтво в цьому випадку ще й збігається з процесами болісного визначення самоідентифікацій, через яке нині проходять пострадянські країни, де роками людям казали, як треба. Тепер українцям час зупинитися і вивчити себе, а не створювати нові вертикалі [13].

Навряд чи можна було знайти для цієї роботи кращу локацію, ба саме з цього місця в країні почався «ленінопад», саме в цей час багатьох почали турбувати питання: хто ми? Звідки? Куди йдемо?

Слід додати, що цей проєкт, присвячений темі впливу матеріальних пам'ятних об'єктів на трактування історії і суспільства, є частиною не менш цікавої виставки «Суспільна угода», орієнтованої на діалог між мистецькою спільнотою, суспільством та владою задля обговорення статусу та функціонування пам'ятних об'єктів у міському середовищі. В контексті виставки вище згадана інсталяція набуває ще глибших сенсів [17].

Однак, це не перша спроба осмислення конфліктності питання історичного спадку. Ще в 2009 році українська художниця Ж. Кадирова відкрила на Вінниччині «Пам'ятник новому пам'ятнику» – велику скульптуру, що виглядає наче людина, накрита білим простирадлом, або просто як монумент напередодні відкриття. Як зазначено на сайті мисткині, ця скульптура «не стільки коментує

історико-політичні ігри сучасної України, скільки активізує психологічно-ментальну наповненість кожного, хто дивиться» [13].

Загалом, потрібно з великою обережністю інтегрувати будь що в публічний простір, вивчати контекст кожного конкретного місця, тисячі разів узгоджувати все зі спільнотами, які будуть це споглядати роками. Тому що безладне знесення радянських пам'ятників викликає в багатьох українців не тільки патріотичний захват, а й відверте роздратування. Є різні причини цього – від банального неприйняття вандалізму або наголошення на мистецькій цінності об'єктів та порушення цілісності міського ансамблю до щирого співчуття комуністичній ідеології [18].

Потреба громадянського суспільства в переосмисленні ідеологічних кліше та хвиля активних процесів, спровокована прийняттям законів про декомунізацію, спонукала багатьох експертів замислитися про поглиблення ефективності впровадження державної політики пам'яті в Україні. Серед них – аналітики Національного інституту стратегічних досліджень, фахівці якого розробили Концептуальні засади державної політики пам'яті [19].

Низка рекомендацій стосується, зокрема, питання активізації співпраці з інститутами громадянського суспільства: науковими і культурними товариствами (особливо – історичного спрямування), творчими спілками, релігійними, молодіжними й ветеранськими організаціями. Така відкритість і масовість перетворить формування офіційної політики пам'яті у загальнонаціональний процес, надасть громадянам України відчуття причетності до творення національної історії, сприятиме легітимації державних заходів, орієнтованих на конструювання колективних уявлень про минуле.

В цьому аспекті дуже важливо приділяти постійну увагу розвитку візуальної складової історичної пам'яті: створювати нові, актуалізувати і переформатовувати згідно із сучасними цілями вже існуючі «місця пам'яті» – музеї, історико-культурні заповідники, меморіальні комплекси, окремі пам'ятники або поховання, окремі постаті, артефакти та інше – формувати національний пантеон видатних українців. Слід також ефективніше використовувати наявний потенціал національної історико-культурної спадщини: музейних колекцій, літературних творів, кінематографа, інших пам'яток мистецтва. Необхідно стимулювати, в тому числі шляхом фінансової підтримки, створення вітчизняних науково-популярних і художніх літературних творів, кіно- і телефільмів, інших мистецьких творів, спрямованих на формування державної моделі пам'яті, оприлюднювати відповідні матеріали у ЗМІ тощо. Такі національні культурні індустрії та інформаційна політика обов'язково потребують протекціоністських дій з боку держави.

На думку дослідників, соціальна група або сила, що виходить на суспільну арену, зазвичай, приносить з собою власне трактування загального минулого. Але необхідно дотримуватися принципу поступовості дій у зазначеній сфері державної політики. З огляду на значну інерційність змін у суспільних поглядах щодо такої категорії, як історична пам'ять, пришвидшення процесу впровадження нового нарративу може викликати відторгнення новацій у певних групах громадян, створювати напруженість відносин між центром і регіонами. Варто утримуватися і від екстремальних засобів боротьби з залишками радянської символіки, приміром, примусової ліквідації монументів, нав'язування з центру незначущих перейменувань топонімів, відміни усталених у свідомості громадян похилого віку радянських свят та церемоній. Так, замість демонтажу або руйнації анахронічних пам'ятників пропонується, за вищезгаданою практикою деяких східноєвропейських країн, переносити їх до спеціально відведених та віддалених місць, створювати «парки комуністичної / тоталітарної епохи». Але при цьому цілеспрямовано здійснювати процес декомунізації й деколонізації історичної пам'яті Українського народу [1].

З ініціативою почати діалог з приводу подальшої долі пам'ятників радянської епохи, щоб запобігти їх знищенню, у червні 2016 року до Міністра культури Є. Нищука звернувся колектив Центру візуальної культури (ЦВК) у Києві. У листі-зверненні наголошується, що монументальне мистецтво радянського періоду є унікальним явищем української культури і містить в собі цілий ряд новацій і відкриттів, а тому вимагає нового й незаангажованого погляду, вільного від колишнього ідеологічного навантаження, та відмінного від способу його трактування за радянських часів.

Тож підписанти вирішили привернути увагу Міністра культури до питання «хибності політики пам'яті, яку сьогодні пропонує Українська держава».

Прикро, йдеться в листі, що протягом останнього часу культурне надбання на території України безперешкодно знищується внаслідок некомпетентності установ, що видають директиви про знищення пам'яток, безвідповідально маркуючи їх «рупорами радянського режиму», – в той час, коли експертне середовище визначає більшість із них як цінні об'єкти з мистецької, культурної та історичної точок зору. На їх переконання, ці твори є історичними документами своєї епохи, в разі знищення яких втрачається можливість адекватного різностороннього вивчення минулого задля осмислення теперішнього та майбутнього.

Згадується також про загальновизнане в світі правило: твір мистецтва не може бути просто знищений, якою б не була мотивація. Тож, щоб залишатися цивілізованим суспільством, не можна вдаватися до репресій щодо самого твору, натомість треба виробляти сучасні адекватні рішення його долі.

Автори листа-звернення зауважують, що окрім самого Закону про декомунізацію, одним із мотивів знищення творів українського мистецтва радянської доби стала ідея викорінення деяких прізвищ радянських діячів з історичної та географічної мап України. Однак, на їхню думку, сама лише заборонна політика Інституту національної пам'яті, який опублікував список «імен, що повинні зникнути з мапи країни», мала б викликати питання, адже «робота з пам'яттю» – це складний, довготривалий і суперечливий процес, який не має нічого спільного з директивною заборонаю, характерною для радянської влади, головними інструментами якої якраз і були заборона, знищення та репресії всього, що суперечить тоталітарному режиму.

В європейській та американській практиці такі інструменти політики пам'яті як заборона та забуття вже давно було визнано не лише недієвими, але й небезпечними, невтішні результати такої політики стають очевидними лише через кілька десятиліть. Співіснування різних версій історичної пам'яті, а не викорінення усіх інших заради однієї, визначеної одноосібно чи інституційно, якраз і є показником розсудливого ставлення до минулого та історії.

І останнє, на що звертається увага Міністра, це необхідність конкретизувати наступні кроки в пам'яткоохоронній сфері: додержання процедури визначення художньої цінності об'єктів, що підлягають або можуть підлягати демонтажу згідно з рекомендаціями експертної комісії при Департаменті містобудування, архітектури та культурної спадщини (ДМА); встановлення відповідальності за демонтаж об'єктів, які мають пам'яткоохоронний статус; визначення долі пам'ятників М. Щорсу, М. Островському, які є формоутворюючими елементами архітектурного ансамблю міста, Батьківщині-Матері, монумента «Дружби народів» у Києві, та пам'ятника Артему – в Святогірську Донецької області [20].

Кажуть, що світ не буває чорно-білим, і нам потрібно навчитись бачити напівтони та відрізнити «совок» від радянської спадщини. А ненависть до радянського минулого не може бути фундаментом жодної спільноти, а надто тієї, що обрала честь і свободу.

Так сталося, що прийдешні покоління українців вже ніколи не побачать витвір монументального мистецтва – пам'ятник першій кінній армії під селом Олеськ, що в Любомльському районі Волинської області, видатного українського скульптора В. Борисенка. Його було знищено вандалами, і зараз лише ребра арматури нагадують про колишній шедевр. Втрата «першої кінної» сталася через недбальство чиновників, які дозволили злодіям обдирати коштовний метал.

Той самий вандалізм відбувається сьогодні й в столиці. Так, посилаючись на закон «Про декомунізацію», директор Національного центру ділового та ку-

льтурного співробітництва «Український дім» Ю. Стельмашук ініціював демонтаж рельєфів, що на початку 1980-х створювались для Музею Леніна, який згодом перетворився на Український дім, того ж талановитого скульптора В. Борисенка. Подібні рішення не завжди є доречним навіть у революційний час.

Свавілля та невігластво деяких чиновників просто вражає. Можливо вони є щирими патріотами, або прагнуть прославитися як патріоти, але при цьому відмовляються знати власну історію та культуру. В результаті твір мистецтва прибрано з фасаду будинку, який, за словами наукової співробітниці Київського науково-методичного центру з охорони пам'яток О. Мокроусової, ще з 1996 року має статус пам'ятки архітектури, а обґрунтованого уявлення про те, як саме і на що можна його замінити, щоб не порушити цілісності архітектурного задуму, немає. Таке ставлення до минулого можна назвати більшовицьким по суті бажанням зруйнувати все вщент і побудувати новий світ.

І, для довідки, до переліку об'єктів, що підпадають під дію закону про декомунізацію ці барельєфи не входять, і за жодних умов не могли би опинитися в ньому, бо не містять ані тоталітарної символіки, ані жодного зображення вождів або керівників партії. Більше того, у самому законі є норма, за якою заборона не поширюється на випадки використання символіки комуністичного тоталітарного режиму в творах мистецтва, створених до набрання чинності цим Законом.

Радянський спадок – це маскульт і культура побуту, це твори архітектури, монументального мистецтва, літератури, музики та кінематографа, прошиті виразним ідеологічним сенсом. Якщо «совок» потрібно душити, передовсім, у собі, запобігаючи проявам недбалства та неповаги, то радянський досвід варто досліджувати, препарувати та аналізувати, зокрема для того, щоб раптом знову не піддатися чарівливості риторики та привабливості героїчних міфологем. І що доцільніше для поступу країни – оголосити непатріотичними ренегатами всіх, хто думає «не так», хто більше не хоче ходити строем, чи, усвідомлюючи труднощі процесу, припинити вандалізм по відношенню до пам'яток минулого та ініціювати створення міжвідомчих груп, які б допомагали налагоджувати діалог? [21]

На щастя, у випадку з пам'ятником М. Щорсу, який 30 червня цього року група радикально налаштованих і добре екіпірованих чоловіків намагалися самочинно знести на бульварі Шевченка в Києві, Міністерство культури зайняло спокійну, зважену позицію. Бо знести пам'ятник тирану – це ще не означає здобути свободу. Будь-які режими минають, а по-справжньому цінним залишається тільки мистецтво.

Декомунізація потрібна. Потрібна саме зараз, хоч би як боляче не відбувалась. Тому що декомунізація – складова значно глибшого процесу деколонізації [22].

За відсутності ефективних інституційних проектів культурного розвитку регіонів поступово з'являються низові ініціативи. Митцям стає тісно у перенасиченому комерційним мистецтвом місті. Не бажаючи вчергове брати участь у столичній колективній виставці сучасного мистецтва чи вернісажі, вони спрямовують свій творчий пошук на периферію. Так, минулого року з'явилася самоорганізована мистецька ініціатива «ДЕ НЕ ДЕ», метою якої стало дослідження декомунізаційних процесів в Україні.

«ДЕ НЕ ДЕ» діє на засадах самоорганізації та не має постійного складу учасників. Дослідження декомунізації художники-активісти почали саме з регіонів.

У серпні 2015 року у Вінниці відбулася 10-денна резиденція «Над Богом» (Бог – історична назва річки Південний Буг), яку відвідали понад 70 учасників: художники, архітектори, історики, філософи, драматурги, урбаністи, громадські активісти тощо. Резиденти працювали над темами мутацій міста та публічних просторів і торкалися питань трансформації колективної пам'яті в умовах декомунізації.

Основна мета культурно-мистецької резиденції – випередження конфліктних ситуацій, які можуть бути пов'язані з декомунізаційними законами, прийнятими в Україні.

Місцем для проведення резиденції обрали кінотеатр «Росія», розташований на березі річки Південний Буг. Найбільший типовий кіноконцертний комплекс 60-х років у Вінниці став уособленням рудименту радянської спадщини – нікому не потрібний об'єкт у центрі міста, який поступово руйнується.

Учасники проекту на 10 днів перетворили напівзанедбане місце на відкрити майстерню та активний публічний простір. На фінальній експозиції резиденції митці представили варіанти творчого переосмислення процесу декомунізації.

Згодом свою діяльність учасники мистецької ініціативи продовжили на Сході України, в постсоціалістичних містах: Сєверодонецьку, Слов'янську та Маріуполі. У кожному з міст вони ініціювали публічні події – дискусії, обговорення й неформальні зустрічі художників з місцевими мешканцями, щоб глибше та на різних рівнях пізнавати життя кожного з цих міст.

Під час дослідження декомунізаційних процесів актуалізувалося питання пошуку та виявлення «нової» ідентичності пострадянських та постіндустріальних міст та містечок, особливо тих, які було створено в радянський час і які переживають процес декомунізації найбільш болісно.

У пошуках специфічного підходу художники вдавалися до спільних мистецьких практик, взаємодії з місцевим населенням, працюючи більше у сфері емоційного, ніж соціального. В кожному з міст організовувалися колективні фотопрогулянки у форматі квесту, де учасники мали за певний час віднайти в окремому районі міста те, що, на їхню суб'єктивну думку, мало бути змінене в процесі декомунізації. Організатори сподіваються, що ця акція не буде одноразовою, а продовжить своє життя і в подальшому [23–25].

Декомунізація не повинна сприйматися однією частиною суспільства як можливість реваншу, а іншою – як покарання. За словами Голови Верховної Ради А. Парубія, українцям потрібно чітко розуміти, що декомунізація є такою самою неминучою і важливою частиною зміни країни, як судова, податкова реформи тощо. Без цього неможливий рух вперед [26].

У питанні культурної спадщини ми повинні бути зваженими, щоб не виглядати вандалами. Бо якщо все буде списуватись під ремарку «радянське», а потім під ще якусь – ми будемо в стані постійної руїни. Якщо ми починаємо щось знищувати і не пропонувати альтернативу – то ми дійсно будемо країною третього рівня [25].

Та хтось наївно вважає, що коли в Україні буде перейменовано, демонтовано і заборонено все пов'язане з СРСР, настане повна ідилія. Проте, після завершення декомунізації громадськість, яка вимагала постійного емоційного підживлення, стане шукати, що б ще перейменувати, демонтувати і заборонити. Але придумати щось нове буде все важче.

Цю проблему непогано описано в одній з п'єс Є. Шварца: «Прийшла мода спалювати книги на площах. В перші три дні спалили всі дійсно небезпечні книги. А мода не пройшла. Тоді почали палити решту книг, не розбираючись. Тепер книг зовсім не лишилося. Палять соломі» [27].

Усе ХХ століття можна назвати століттям комуністичних ідей. Більшість наших людей вірили в «світле майбутнє», частина пристосовувалася, деякі мовчки погоджувалися. В Україні ці часи залишили величезну кількість пам'ятників і духовних, і матеріальних. Залишилися в історії нашої країни й тисячі, десятки тисяч імен, роль яких необхідно ще переглядати. А для цього потрібні експерти-інтелектуали, які гідно змогли б провести інвентаризацію нашого радянського минулого.

У простих людей виникає багато питань у зв'язку з сьогоденною декомунізацією. Наприклад, як ставитися до Казимира Малевича, який називав Леніна богом і який ініціював створення мавзолею?

Чи визнавати прозаїка Миколу Хвильового з його більшовицькими переконаннями?

Яке місце в історії повинні зайняти Сергій Корольов, Володимир Вернадський, Євген і Борис Патони та багато інших?

А що робити з українськими радянськими письменниками і художниками, які оспівували цей час?

Звичайно ж, можна все «декомунізувати» й залишити в історії білу пляму, а нинішнє покоління – безрідними, повсталими з попелу.

Але є інші приклади, більш цивілізовані, наприклад, Німеччина, причому двічі – після Другої світової війни і в 1989-му. Німці зуміли, доклавши максимум зусиль, перевести своє ганебне минуле в історичну площину.

І ми вже давно могли б це зробити, а для цього політикам необхідно лише припинити маніпулювати минулим.

А наші великі земляки, українці та народжені в Україні Казимир Малевич, Ігор Сікорський, Іван Піддубний, Квітка Цісик, Володимир Вернадський, Сергій Корольов і багато інших повинні залишатися нашою гордістю та прославляти Україну [28].

Список першоджерел

1. Концептуальні засади державної політики пам'яті [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.niss.gov.ua/articles/269>.

2. Коник А. «Історична пам'ять» та «політика пам'яті» в епоху медіа культури [Електронний ресурс] / Анастасія Коник. – Режим доступу: http://journ.lnu.edu.ua/publications/visnyk32/Visnyk32_P2_03_Konyk.pdf.

3. Історична політика чи політика пам'яті? [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://zaxid.net/news/showNews.do?shhe_raz_pro_politiku_ramyati&objectId=1097971.

4. Райхель Ю. Кремль – в истерике. Почему? [Електронний ресурс] / Юрий Райхель. – Режим доступу: <http://day.kyiv.ua/ru/blog/politika/-dekommunizaciya-zavershayushchiy-etap>.

5. Интеллект против кувалды. Нужно ли декommунизировать Малевича и Хвылевого? [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://life.pravda.com.ua/columns/2016/07/14/215167/>.

6. Мельник И. Запоздалая декommунизация [Електронний ресурс] / Игорь Мельник. – Режим доступу: <http://m.day.kyiv.ua/ru/article/politika/zapozdalaya-dekommunizaciya>.

7. Декommунизация Латвии началась с демонтажа советских памятников – историк [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.unn.com.ua/ru/news/1463208-dekomunizatsiya-latviyi-rozpochalasya-z-demontazhu-radyanskikh-pamyatnikiv-istorik>.

8. Іщенко В. Культурна революція чи реформа? [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://life.pravda.com.ua/culture/2016/05/19/212486/>.
9. У Мінкультури пропонують розмістити у Пирогові демонтовані пам'ятники тоталітаризму [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://ua.112.ua/suspilstvo/u-minkultury-proponuiut-rozmistyty-u-pyrohovi-demontovani-pamiatnyku-totalitaryzmu-230036.html>.
10. До сторіччя революції відкриють Музей тоталітаризму [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://ua.igotoworld.com/ua/news/892_k-stoletiyu-revolyucii-otkroyut-muzeu-totalitarizma.htm.
11. Горбач Д. Декомунізація Восточної Європи: тем ли путем идет Украина [Електронний ресурс] / Денис Горбач. – Режим доступу: <http://www.eurointegration.com.ua/rus/articles/2015/11/10/7040071/>.
12. Четыре «кита» культуры [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://day.kyiv.ua/ru/article/obshchestvo/chetyre-kita-kultury>.
13. Баздирева А. З висоти п'єдесталу / Ася Баздирева [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.korydor.in.ua/ua/bez-rubriki/inhabiting-shadows.html>.
14. Виставка «Суспільна угода» [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://life.pravda.com.ua/announces/2016/06/30/214312/>.
15. Художественная интервенция Синтии Гутьеррес «Населяя тени» [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://izolyatsia.org/ru/project/social-contract/inhabiting-shadows/>.
16. Баздирева А. Full and Bright: докладний гід по тому, як поїхати вчитись до США за програмою Фулбрайт [Електронний ресурс] / Ася Баздирева. – Режим доступу: <http://opinion.platfor.ma/full-and-bright/>.
17. У Києві зведуть сходи до колишнього монумента Леніну [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://cultprostir.ua/uk/news-single/u-kiyevi-zvedut-skhodi-do-kolishnogo-monumenta-leninu>.
18. Ланько М. Пам'ятник поваленню пам'ятника [Електронний ресурс] / Марія Ланько. – Режим доступу: <http://life.pravda.com.ua/culture/2016/07/14/215181/>.
19. Виставка «ДЕ НЕ ДЕ»: декомунізаційні процеси в Україні очима сучасних художників [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.prostir.ua/event/vystavka-de-ne-de-dekomunizatsijni-protsesy-v-ukrajini-ochyma-suchasnyh-hudozhnykiv/>.
20. Ганкевич Р. Центр візуальної культури у Києві просить зберегти радянські пам'ятники [Електронний ресурс] / Роман Ганкевич. – Режим доступу: http://zaxid.net/news/showNews.do?tsentr_vizualnoyi_kulturi_u_kiyevi_prosit_zberegti_radyanski_pamyatniki&objectId=1397847.

21. Балашова О. Як з Українського дому знімали шкіру. Невиліковна хвороба декомунізації [Електронний ресурс] / Ольга Балашова. – Режим доступу: <http://life.pravda.com.ua/culture/2016/08/19/216764/>.

22. Осьмак В. Казус Щорса: декомунізація – реванш чи покарання? / Владислава Осьмак [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://life.pravda.com.ua/columns/2016/07/6/214761/>.

23. Моляр Є. Пішли в народ: сучасне мистецтво і українська глибинка [Електронний ресурс] / Євгенія Моляр. – Режим доступу: http://life.pravda.com.ua/culture/2016/08/11/216328/view_print/.

24. Виставка «ДЕ НЕ ДЕ»: декомунізаційні процеси в Україні очима сучасних художників [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.prostir.ua/event/vystavka-de-ne-de-dekomunizatsijni-protsesy-v-ukrajini-ochyma-suchasnyh-hudozhnykiv/>.

25. Як закон про декомунізацію зачепив історичні пам'ятки і що пропонують натомість активісти [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://day.kyiv.ua/uk/article/kultura/nad-bogom>.

26. Вопрос декоммунизации является не менее важным, чем судебная реформа и национальная безопасность, – Парубий [Електронний ресурс]. – Режим доступу:

http://sensor.net.ua/news/397932/vopros_dekommunizatsii_yavlyaetsya_ne_menee_vajnym_chem_sudebnaya_reforma_i_natsionalnaya_bezopasnost.

27. Дубинянський М. Моральний ефект. Як порадувати українське суспільство [Електронний ресурс] / Михайло Дубинянський. – Режим доступу: <http://www.pravda.com.ua/articles/2016/06/4/7110674/>.

28. Интеллект против кувалды. Нужно ли декоммунизировать Малевича и Хвылевого? [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://life.pravda.com.ua/columns/2016/07/14/215167/>.

Матеріал підготувала

Шлепакова Т. Л.

голов. бібліограф відділу наукового аналізу та узагальнення інформації

Комп'ютерне опрацювання та редагування *І. Г. Піленко*

Підписано до друку 06.09.2016. Обл.-вид. арк. 1,25. Б/т. Зам. 81. Безплатно

Ротапринт НПБ України, Київ-1, Грушевського, 1. Тел. 278-85-12